

Elemi és középiskolák a nemzeti aspirációk ösztüzében

Joachim von Puttkamer: Schulalltag und nationale Integration in Ungarn. Slowaken, Rumänen und Siebenbürger Sachsen in der Auseinandersetzung mit der ungarischen Staatsidee 1867–1914. (Südosteuropäische Arbeiten, Bd. 115.) München, R. Oldenbourg Verlag, 2003. 531 old.

Kitűnő könyvvel örvendeztette meg a magyar történetírást Joachim von Puttkamer. Pedig nem olyan témát választott kutatása tárgyául, amely fehér folt lenne a magyar és a környező országok történetírásában, hiszen a dualizmuskori állami nemzetiségpolitika és azon belül is az oktatáspolitikai mind a kortársak között, mind pedig az utókor szakirodalmában heves viták keresttüzében álló téma. Magyarországon a nemzetiségpolitika fő irányainak elemzése az elmúlt évtizedekben mindenekelőtt Arató Endre, Niederhauser Emil, Szarka László és Szász Zoltán munkásságához kapcsolódott. Puttkamer munkája azonban új, egyedi szempontokkal és eredményekkel gazdagítja ismereteinket e területen.

A könyv hat nagy fejezetre és egy összefoglalásra tagolódik. Az első fejezetben (Nemzetállami iskolapolitika soknyelvű közegben) Puttkamer bemutatja a 19. századi európai nemzetállamok oktatási gyakorlatát, az állam hivatalos nyelvének magától értetődőnek tekintett primátusát az oktatási rendszeren belül. Az állami és/vagy felekezeti oktatást mindenhol eszközként kezelték a nemzeti integráció erősítésére. Puttkamer ismerteti a modern nacionalizmusra, illetve a nemzeti integráció folyamatán belül az iskolarendszer funkcióira vonatkozó elméleteket, kitér a dualizmus-

kori oktatáspolitikai korabeli értékelésére és a szakirodalom eddigi eredményeire. A magyarországi viszonyok elemzésére kiindulópontul az 1868-ban született nemzetiségi, illetve oktatási törvényt jelöli meg, a mű néhány pontján azonban hasznos lett volna, ha némileg bővebb információkat közöl a dualizmust megelőző legalább három évtized iskoláztatási viszonyairól is.

Részletesen bemutatja a kiválasztott három nemzeti csoport, a szlovákok, a románok és az erdélyi szászok eltérő kiinduló adottságait – könyvének egyik legfontosabb következtetése ugyanis éppen az lesz, hogy ezek az adottságok alapvetően meghatározták azt, hogy a dualizmus oktatási rendszerén belül milyen ellenálló képességet és erőt tanúsítottak nemzeti nyelvük és kultúrájuk megőrzése céljából. A legkedvezőbb helyzetben az erdélyi szászok voltak, történetileg kialakult saját intézményrendszerrel, mindenekelőtt erős nemzeti (evangélikus) egyházszervezettel és nem utolsósorban szilárd anyagi háttérrel, melynek köszönhetően sikeresen ellenállhattak majd a későbbiekben az állami szubvenció csábításainak és nyomásának. Az erdélyi románok ez utóbbival nem rendelkeztek, de mind az ortodox, mind pedig a görög-katolikus egyház önmeghatározásába szilárdan beépült a román nemzeti identitás, ami intézményi biztosítékként elősegítette, hogy a román társadalom is igen sikeresen ellent tudjon állni az állami oktatáspolitikai felülről meghatározott nemzeti célkitűzéseinek. Ehhez hozzájárult a nemzeti elkötelezettségű világi értelmiség tudatos tevékenysége is. A szlovákok viszont nem rendelkeztek ilyen nemzeti egyházi tradícióval, hiszen mind a katolikus, mind pedig az evangélikus egyházon belül magyar hívek ellensúlyával kellett szá-

molniuk, s világi értelmiségük is csak gyenge és kis számú maradt. Ráadásul nemzeti mozgalmukat belső ellentétek is terhelték. Ennek eredménye lesz az, hogy az ő esetükben a magyar oktatáspolitikai kormányzat offenzívája már eleve erőteljesebb volt (gondoljunk csak a szlovák tannyelvű gimnáziumok bezárására az 1870-es években), s az ellenállás is gyengébb és kevésbé hatékony.

A második fejezetben (Nemzeti oktatáspolitikai és egyházi autonómia. Modernizáció premodern keretben) került sor a dualizmus oktatáspolitikája nemzetiségpolitikai elemeinek átfogó ismertetésére. A meghatározó koncepcionális különbség a magyar és a nem-magyar politikai elitiek felfogásában áthatotta az állami-politikai élet egészét. A magyar álláspont szerint Magyarország nemzetállamot alkotott, a magyar politikai nemzetnek pedig minden állampolgár tagja volt, anyanyelvére való tekintet nélkül. A nem-magyar nemzeti mozgalmak ezzel szemben 1848 óta önálló nemzetként való elismerésükre törekedtek, s ezzel együtt arra, hogy kollektív nyelvi-kulturális-politikai jogokat birtokoljanak az állami szervezeten belül. Az 1868-as törvények biztosították az anyanyelvi képzés jogát alap- és középfokon, illetve a felsőoktatásban előírták nem-magyar nyelvi és irodalmi tanszékek létrehozását a pesti egyetemen. Eötvös József vallás- és oktatásügyi miniszter liberális elképzelésének megfelelően az állami oktatáspolitikai alapelvet a felekezeti autonómia tiszteletben tartása lett az állam felügyeleti joga mellett. S bár a kormányzat a dualizmus éveiben szigorúbbá és erőteljesebbé tette a felügyeletet, s ezzel igyekezett nemzetiségpolitikai szempontból is (de nem kizárólag ez a cél vezette) nyomást gyakorolni az egyes iskolákra, egyházakra, magát az alapelvet nem kérdőjelezték meg. 1874-től kezdett kiépülni az állami iskolák intézményrendszere, de számbeli jelentőségük mindvégig csekély maradt (az 1905–1906-os tanévben a 16 560 elemi iskolából csupán 2045 volt állami iskola). Puttkammer rész-

letesen ismerteti az alfabetizáció állására, az iskolalátogatásra, az iskolák tárgyi felszereltségére, a tanári ellátottságra, tankönyvadottságokra vonatkozó adatokat is, melyek közvetlenül ugyan nem hordoztak nemzeti-ségi elemet, ám közvetve annál inkább hatást gyakoroltak az állami oktatáspolitikai prioritásainak kijelölésére, s köztük a nemzetiségpolitikai célkitűzések megvalósíthatóságára és keretfeltételeikre. Ezt követően végigkíséri az állami oktatáspolitikai rendelkezések legfontosabbjait, mindenekelőtt a magyar nyelv tanításának kötelezővé tételét az alapfokú képzésben (1879) és a lex Apponyiként (1907) ismertté vált törvényt. De nem elégedik meg a rendelkezések ismertetésével, hanem levéltári források alapján bemutatja, milyen mértékben törekedett a tanügyi kormányzat a gyakorlatban is érvényt szerezni azoknak, s másfelől az iskolák számára milyen mozgástér kínálkozott a felülről érkező nyomás semlegesítésére. E fejezetben Puttkammer külön kitér a középfokú oktatás helyzetére.

A harmadik fejezet (Államnyelv és soknyelvűség) a magyar nyelv tanításának eredményeit, illetve a magyar oktatási nyelvnek az 1880-as évektől felülről szorgalmazott terjesztését tekinti át az adott időszakban. A kiinduló feltételeket is ismerteti: 1880-ban az ország lakosságának 46,6%-a tartozott a magyar nemzetiséghez, miközben a többi nemzetiség is jórészt egybefüggő, kompakt területen élt. Kitér azonban Puttkammer a nyelvi viszonyokat illető regionális különbségekre is: A Felvidéken a mindennapi közös kommunikáció nyelve a különböző nemzetiséghez tartozók között inkább a német volt, az alsófokú oktatásba bekerülő gyerekek túlnyomó többségének semmiféle magyar nyelvi előismerete nem volt, s a megszerzett nyelvi tudást a mindennapokban nem is igen tudták hasznosítani. A magyar nyelv ismerete számukra egyértelműen a társadalmi ranglétrán való felemelkedés eszköze volt. Erdélyben ezzel szemben kevésbé zárt tömbökben élt együtt három

nemzetiség, a mindennapi érintkezésben is több nyelv élt együtt, azok használata némelyest funkcionálisan specializálódott. Így aztán a többnyelvűségnek elterjedtebb gyakorlata és hagyománya élt ott, s nagyobb a készség is a saját nyelv mellett más nyelv(ek) elsajátítására.

Lényeges hátráltató tényező volt az állami akarat érvényesítésében – a nemzeti szellemű egyházi intézmények vonakodása mellett – a képzett tanárok hiánya és a tankönyvhiány. Megismerhetjük a statisztikai adatokat, amelyek mindazonáltal mindkét tekintetben jelentős eredményekről is beszámolnak: Egyrészt sikerült a nem-magyarok magyar nyelvtudásának arányát 16,9%-ról 22,5%-ra emelni 1900–1910 között. Másrészt a magyar tannyelvű iskolák aránya is jelentősen nőtt, főképp a Felvidéken (1880-ban 2313 részben vagy teljesen szlovák tannyelvű elemi iskola működött, 1913-ra csak 365 maradt); Erdélyben, ahogy Puttkammer hangsúlyozza, az anyanyelvi képzés marad a meghatározó alsó- és középfokon egyaránt. A statisztikai adatok „mögé” nézve azonban már jóval árnyaltabb a kép: Egyrészt az anyanyelv mint oktatási „segédnyelv” megmaradt a hivatalosan magyar tannyelvű iskolákban is; a tanári állásokra vonatkozó hirdetések is bizonyítják, hogy a tanulókkal és szüleikkel való érintkezést illetően elvárás volt a tanártól azok anyanyelvének ismerete. Memoárok pedig azt is bizonyítják, hogy a tanulók mindennapjainak nyelvi gyakorlata sokkal sokszínűbb volt, mint ahogy azt a homogenizáló statisztikai mutatók sejteteni engedik.

A negyedik fejezet (Nemzeteszmé és soknemzetiségűség az oktatásban) a nyelvi aspektuson túli tényezőkre tereli figyelmünket a konkurrens nemzeti eszmék és ideálok küzdőterébe bepillantást adva. Ugyanis a tanmenetek és a tankönyvek elemzésére került sor, mégpedig nagyon érdekfeszítően. Jól kihasználja Puttkammer a tankönyvek különböző kiadásainak összehasonlításában rejlő lehetőségeket, a hivatalos tiltás és tú-

rés mechanizmusainak kitapogtatására. Az olvasóban azonban egy vonatkozásban némi bizonytalanság marad: minden bizonnyal források hiányában arra nem kapunk választ, hogy a tárgyalt tankönyveket milyen intézményi körben használták, a párhuzamosan létező, „rivális” kiadványok elterjedtségi köre milyen volt. Érdekesen kalauzolja a szerző az olvasót az egyes nacionalizmusok „gondolatvilágába”, ütközési pontjaikba, a politikai elitök gondolkodásmódjába a nemzeti eredetmítoszok (honfoglalás, nagy-morva birodalom, dákó-román kontinuitás) és 1848–1849 történeti képének elemzésén keresztül. Megtudhatjuk, hogy a magyar állameszmé propagálására és az azzal való identifikáció elérésére milyen eszközök álltak az állami tanügyi vezetés rendelkezésére (tanmenetek, a tankönyvek állami engedélyezésének, betiltásának gyakorlata), s hogy az érintett egyházak autonómiája milyen formában tompította azok életét. Ismét csak igen árnyalt képet tár elénk Puttkammer a különböző nemzetiségek vonatkozásában: Az erdélyi románoknak mind nemzeti eredetmítoszukat, mind pedig 1848–1849 sajátos román értelmezését illetően (bár különböző mértékben) sikerült szempontjaikat érvényesíteni az általuk használt tankönyvekben. Az erdélyi szászok nemzeti identitása távolról sem tartalmazott oly sok, a magyar identitással élesen ütköző elemet, mint a román, épp ezért érvényesítésük sem ütközött oly ellenállásba, miközben – például 1848–1849 kapcsán – maguk is jóval kompromisszumkézesebbeknek mutatkoztak, mint a román egyházi-értelmiségi elit. A szlovákok viszont nem voltak képesek a nagy-morva hagyományokra alapozott, az egykori önálló államiságuk elismerését célzó történeti hagyományt tartósan beépíteni az általuk használt tankönyvekbe, helyette az állami kontroll nyomása alatt egyre inkább a Cirill–Metód-féle szláv kulturális egyesítő tradíció identifikáló elemei kerültek előtérbe.

Az ötödik fejezetben (Iskolai ünnepek: a nemzet megjelenítése) Puttkammer az iskolai ünnepek mint az állampolgári és nemzeti öntudat kifejeződési formáinak szerepét mutatja be. Elsősorban a majális-hoz kapcsolódó, az iskola épületéből a városra át a zöldbe tartó felvonulásokat elemzi, melyek – megszüntetésükig – a szlovák középiskolák hagyományában játszottak jelentős szerepet. Igen sokat elárul a nemzetiségpolitika hétköznapijairól a Millennium megünneplésére a vallás- és oktatásügyi minisztérium által elrendelt 1896. május 9-i iskolanappal kapcsolatos intézményi álláspontok elemzése. Miközben szlovák területen a hivatalos előírások szerint zajlottak az iskolai ünnepek (egyedül a lipcsei evangélikus líceum bojkottálta azt), a román intézmények ignorálni igyekeztek az ünnepeksorozatot, külön megemlékezést nem tartottak, csak elküldték diákjaikat a helyi ünnepélyes istentiszteletre. A szászok viszont próbálták átértelmezni az ünnepeksorozatot, elvéve annak hangsúlyozott magyar nemzeti jellegét.

A hatodik, utolsó fejezet (A tanulók) főként emlékiratokra támaszkodva felvázolja, hogyan élték meg a nemzetiségükhez tartozást maguk a diákok, milyen mindennapi feszültségek forrása lehetett és volt a több nemzetiség együttélése az iskolák falain belül. Ez a fejezet azonban némileg aránytalannak tűnik, hiszen jórészt szlovákokról szól – vélhetően forrásadottságok miatt –, illetve csak a szlovák–magyar, illetve román–magyar diákok közötti mindennapi viszonyokat tárgyalja, miközben a teljes képhez hozzátartozna a „kisebbségi” nemzetiségekhez tartozók egymás közötti viszonyainak (román–szász, szlovák–rutén) vizsgálata is. Legfontosabb megállapítása e fejezetnek az, hogy abban a dilemmában, amely a felvidéki szlovák középiskolai tanulók előtt állt (azonosuljanak-e a magyar nemzeti identitással, s azzal meginduljanak a ranglétrán való felemelkedés útján, avagy tudatosan elhatárolódnak attól), nem az

iskolai körülmények játszották a döntő szerepet, hanem a családi és/vagy a regionális befolyásoló tényezők.

A könyv szerkezete világos, Puttkammer igen következetesen végigelemzi az egyes fejezetekben tárgyalt kérdés különböző szempontjait mindhárom nemzetiség vonatkozásában. A statisztikai adatok közlésénél viszont nem mindig találhatók meg a parallel adatsorok valamennyi nemzetiségre vonatkozóan, vagy ha megvannak, nem mindig azonos formában; ráadásul az egyes fejezetek részleges tartalmi átfedései miatt azt sem mindig egyszerű kideríteni, azok hol is találhatók. Talán szerencsés lett volna a statisztikai táblákat egy tömbben a könyv végén közölni.

A monográfia módszertani-szemléletbeli jellemzői közül négyet különösen is kiemelendőnek tartok.

A nacionalizmus mint eszmétörténeti áramlat, de a nemzeti mozgalmak történetének kutatása is mindmáig igen nagy mértékben az elméleti programokra és meghirdetett célkitűzésekre, az ideologikus elemek vizsgálatára helyezte a hangsúlyt. Ennek következtében is könnyen eshetett a kutató abba a csapdába, hogy az ideologikus programok és ellenprogramok összütésében saját (nemzeti) szimpátiáit és ellenérzéseit kevésbé tudta háttérbe szorítani, mint más, kevésbé máig ható ideologikus elemekkel telített történeti jelenség vizsgálata esetén. Puttkammer fő célkitűzései között szerepelt, hogy a meghirdetett programok árnyékában meghúzódó s csak fáradságos történeti aprómunkával rekonstruálható mindennapi gyakorlat jelenségeit tárja elénk. Nem az érdekelte elsődlegesen, milyen célkitűzéseket állított az oktatási rendszer elé a magyar állam politikai elitje egy adott időszakban, s ezeket a célkitűzéseket hogyan értékelte a Magyarországon élő többi nemzeti csoport elitje, hanem az, hogy az oktatási intézmények gyakorlata hogyan befolyásolta az oda járó diákok és családjuk nemzeti identitását, segítette-e, lehetővé

tette-e a nemzeti identitás megőrzését, avagy magyarosodásra/magyarosításra ösztönzött, illetve szorított; nemcsak a magyar nyelv terjesztésére koncentrált, hanem a nemzeti-nemzetállami eszmény(ek) egymásnak feszülését vizsgálta, s hogy mennyiben jelentett az oktatási rendszer valóban hatékony eszközt a magyar állameszme propagálására. Ez nem jelenti azonban azt, hogy a kínálózó kapcsolódási pontokon Puttkammer ne vállalkozott volna eszmetörténeti vagy fogalomtörténeti elemzésre is, például a tankönyvekben használt nemzet-nemzetiség fogalom áttekintésekor.

E gyakorlatra orientáltság – s nem egyszerűen csak az a tény, hogy „kívülről” jött, akinek nemzeti identitástudata nem kötődik sem a magyar, sem a szlovák vagy a román nemzeti hagyományokhoz – eredményezi azt, hogy tárgyilagos, kiegyenlített ítéletalkotás jellemzi a művet. Nem elítél vagy felment, hanem leír, elemez, mérlegel, egyenleget húz. Megállapításait a magyar, a román vagy a szlovák történetírás egyaránt kiindulópontként veheti és elfogadhatja, még ha egyes tekintetben esetleg más elemeket is állít előtérbe és hangsúlyoz, mint Puttkammer – s ez önmagában nem kis eredmény, még napjainkban sem.

A harmadik hangsúlyozandó erénye a könyvnek a komparatív módszer alkalmazása, hiszen eddig jórészt egy-egy nemzetiség vonatkozásában vizsgálták a kutatók e témát, s aztán a levont következtetéseket általánosították a dualizmus kori oktatáspolitikára egészére *pro* és *kontra* is. Pedig – ahogy ezt már jeleztük – a könyv egyik legfontosabb tanulsága éppen az, hogy ahogy a Magyarországon élő nemzeti csoportok társadalmi struktúrájuk, történeti hagyományaik, intézményrendszerbeli adottságaik szerint igen különböző előfeltételekkel rendelkeztek, úgy a magyar állami oktatáspolitikai is különbséget tett köztük a meghirdetett elvek megvalósítása szempontjából, s maguk is nagyon különbözően tudtak reagálni a nemzeti identitástudatukat kikez-

deni, gyengíteni célzó oktatáspolitikai elvekre. Puttkammer a három vizsgált nemzeti csoport példáján bemutatja, hogy csak korlátozott hatókörben lehet általános ítéleteket alkotni, ahogy az a vonatkozó szakirodalmat általában jellemzi. Azaz nem elég a gyakorlatorientált, pragmatikus kutatásokat gondosan elvégezni egy-egy nemzetiség vonatkozásában, az egységes szempontok szerinti összehasonlítás új megvilágításba helyezhet tényeket, és átrajzolhat tendenciákat. Igen szerencsés volt a két vizsgálati terep kiválasztása, hiszen mind a Felvidék, mind pedig Erdély több nemzetiség által lakott terület volt, s mindkettő kiemelt szerepet játszott a magyar nemzeti tudatban.

Puttkammer e célkitűzéseket a rendelkezésre álló források lehető legteljesebb feldolgozásával valósíthatta csak meg: statisztikai források, levéltári közigazgatási iratok, a korszak pedagógiai sajtója, iskolai évkönyvek, néhány fejezetben pedig emellett visszaemlékezések és naplók együttesen rajzolják elénk a mindennapok képét. Puttkammer igen jól illeszti össze a különböző források kínálta információkat, miközben gondosan mérlegeli az adott forráscsoport érdemeit és hiányosságait a történeti ismeretszerzésben. Bizonyos forrástípusok ugyanis csak egyedi eseteket tárhatnak elénk, de Puttkammer nagyon jól összegyűrja az egyes esetekről szóló híradásokat a makrotörténeti adatokkal. Az egyedi példák bemutatása életszerűvé és kézzelfoghatóvá teszi a folyamatokat, miközben az irányok is látszanak, nem esik szét a könyv egyedi esetek rendezetlen halmazává.

A maga által választott feladatot Joachim von Puttkammer körültekintően és valóban a teljesség igényével oldotta meg, magas színvonalú, kiegyensúlyozott elemzést készített a dualizmus kori oktatási rendszerről. Munkájának kiterjesztésére ennek ellenére két irány is „magától” kínálkozik (amelyeket azonban a recenzens nem kíván „hiányként” számon kérni ettől a monográfiától). Egyrészt a felsőoktatás hasonlóan

sokrétű elemzése adhatna csak teljes képet arról, hogy az oktatási rendszeren belül az egyes nemzetiségeknek milyen lehetőségük volt saját gazdasági-szellemi elit „kitermelésére”. Másrészt pedig adódik az a kérdés, hogy a Magyarországon élő többi nemzeti-ség közül a rutének, a szerbek, a magyarországi németek (a cipszerekről, illetve a zsidóságról egy aspektusban szó esik a könyv-

ben) melyik paradigmába sorolhatók az itt megismert három nemzeti út között. A recenzió e tekintetben csak hasonlóan alapos elemzések további sorát kívánhatja az olvasóközönségnek.

DEÁK ÁGNES